

Ανοικτή Εκπαίδευση: το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία

Τόμ. 9, Αρ. 1 (2013)

Ανοικτή Εκπαίδευση

**Διερεύνηση των απόψεων φοιτητών του ΜΠΣ
‘Σπουδές στην Εκπαίδευση’ για την εξ
αποστάσεως εξατομικευμένη μάθηση του ΕΑΠ -
Μία μελέτη περίπτωσης**

Μαρία Τζώτζου, Νίτσα Μπιγιάκη

doi: [10.12681/jode.9803](https://doi.org/10.12681/jode.9803)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Διερεύνηση των απόψεων φοιτητών του ΜΠΣ ‘Σπουδές στην Εκπαίδευση’ για την εξ αποστάσεως εξατομικευμένη μάθηση του ΕΑΠ - Μία μελέτη περίπτωσης

Investigation of students’ views attending the postgraduate programme “Studies in Education” about distance individualized learning at the HOU - A case study

Μαρία Τζώτζου

Εκπ/κός Αγγλικής Γλώσσας Π.Ε. Ν. Αιτωλ/νίας, Μ.Α, Μ.Εδ

mtzotzou@yahoo.gr

Νίτσα Μπιγιάκη

-Ειδικός Επιστήμονας στο Συνήγορο του Πολίτη
ΣΕΠ Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

ndimakou@hol.gr

Abstract

Open and Distance Education constitutes not only a simple teaching method, but also a self-sufficient education system, different from the conventional one. It is not based on ‘face to face’ knowledge communication, but on the ‘individualization’ of learning, mainly through the individual study of the educational material provided by the educational institute, in the present case by the HOU. Within this educational framework adult students are far apart from the instructor (tutor-counselor) and the educational institute. Their role is upgraded, as they are involved in an ‘individualized learning’ process, or otherwise ‘self-learning’ process, on the basis of which individual/personal diversities, needs, experiences, preferences and expectations are to be satisfied. Learning is experienced as an ‘individual matter’ presupposing and entailing adulthood enhancement and independence. This paper refers to the investigation of the postgraduate students’ views attending the programme “Studies in Education” about distance individualized learning at the HOU. We have investigated six main aspects involved in the implementation of the individualized learning at the HOU: a. educational material, b. interpersonal communication, c. student support, d. instructor’s role, e. use of new technologies and f. service provision (registration and library departments). Through the investigation of the students’ views, the advantages and disadvantages of the individualized learning at the HOU have been recorded and analysed. Moreover, recommendations have been stated concerning the reinforcement of the advantages and the restriction of difficulties and problems that adult learners have to cope with during their distance individualized studies.

Περίληψη

Η ΑεξΑΕ διαφέρει από τη συμβατική στο ότι δεν βασίζεται στην ‘πρόσωπο με πρόσωπο’ μετάδοση της γνώσης, αλλά στην ‘εξατομίκευση’ της μάθησης, κυρίως μέσα από την κατ’ ιδίαν μελέτη εκπαιδευτικού υλικού που προσφέρει το εκπαιδευτικό ίδρυμα. Οι ενήλικοι σπουδαστές εμπλέκονται σε μια διαδικασία ‘εξατομικευμένης μάθησης’ ή αλλιώς ‘αυτομάθησης’, βάσει της οποίας αναγνωρίζονται και ικανοποιούνται οι ατομικές διαφορές, ανάγκες και προσδοκίες τους. Η μάθηση βιώνεται ως ‘ατομική υπόθεση’ μέσα από την εξατομίκευση της μαθησιακής διεργασίας που προϋποθέτει και συνεπάγεται την ενίσχυση της

ενηλικιότητας και την ανεξαρτησία του ενηλίκου σπουδαστή, ο οποίος αυτενεργεί, αυτοεκφράζεται, αυτοκαθορίζεται, αυτοελέγχεται και αυτοεξελίσσεται. Με την παρούσα εργασία-μελέτη περίπτωσης διερευνήθηκαν οι απόψεις σπουδαστών του ΜΠΣ 'Σπουδές στην Εκπαίδευση' για την εξ αποστάσεως εξατομικευμένη μάθηση του ΕΑΠ. Για τις ανάγκες της έρευνας επιλέχθηκαν οι έξι βασικότερες συνιστώσες εφαρμογής της εξατομικευμένης μάθησης στο ΕΑΠ: α. το εκπαιδευτικό υλικό, β. η διαπροσωπική επικοινωνία, γ. η υποστήριξη των φοιτητών, δ. ο ρόλος του Καθηγητή-Συμβούλου (ΚΣ), ε. η χρήση των νέων τεχνολογιών και στ. η παροχή υπηρεσιών (μητρώου και βιβλιοθήκης), θεωρώντας ότι πρόκειται για μετρήσιμες συνιστώσες που μπορούν να αξιοποιηθούν στην πράξη προκειμένου να ενισχύσουν την αυτοαντίληψη, τον αυτοκαθορισμό και την αυτοεκτίμηση των σπουδαστών στις εξ αποστάσεως εξατομικευμένες σπουδές τους. Για το λόγο αυτό, δόθηκε έμφαση στην καταγραφή των πλεονεκτημάτων και κυρίως των μειονεκτημάτων εφαρμογής της εξατομικευμένης μάθησης και διατυπώθηκαν προτάσεις για την ενίσχυση των πλεονεκτημάτων και για τον περιορισμό των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι ενήλικοι σπουδαστές του ΕΑΠ.

Λέξεις κλειδιά

εξατομικευμένη μάθηση, εξατομικευση, ανεξαρτησία, αυτομάθηση, ενεργητική μάθηση, αυτόνομη μάθηση, τηλεδιάσκεψη, νέες τεχνολογίες

Εισαγωγή

Η εκπαιδευτική διαδικασία έχει αλλάξει και έχει πάρει μια νέα μορφή άγνωστη μέχρι το πρόσφατο παρελθόν στο εκπαιδευτικό σύστημα, και πιο συγκεκριμένα στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα που χαρακτηρίζεται εδώ και πολλές δεκαετίες από μία 'καθηγητοκεντρική' λογική και από διάφορους επηρεασμούς αλληλοσυμπληρούμενων θεωριών μάθησης και διδακτικής. Τα νέα δεδομένα της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαιδευτικής πρακτικής φέρουν μία σειρά από αλλαγές ρόλων και μεθοδολογιών που το καθένα αναζητά τη θέση του στην εκπαιδευτική πράξη. Η ζητούμενη ευελιξία δημιουργεί ένα υποσύστημα παραμέτρων με 'μαθητοκεντρικό' περιβάλλον ορίζοντας ως επίκεντρο της μαθησιακής διεργασίας τον ενήλικο σπουδαστή, ο οποίος λειτουργεί με νέους όρους και συνθήκες, με νέες προοπτικές και ταυτότητα (Λιοναράκης, 2001).

Υπό το νέο αυτό εκπαιδευτικό πρίσμα, η πρόκληση στην οποία το ΕΑΠ επιχειρεί να ανταποκριθεί δεν έγκειται στη σχέση διδασκαλίας και μάθησης, αλλά στον τρόπο που η σχέση αυτή επιτυγχάνεται μέσα από τον παράγοντα της απόστασης. Το ΕΑΠ οφείλει να επανασυστήσει τη σχέση διδασκαλίας και μάθησης σε ένα περιβάλλον εξατομικευσης και ανεξαρτησίας των σπουδών. Για το λόγο αυτό προσπαθεί να δημιουργήσει ένα εκπαιδευτικό περιβάλλον στο χώρο όπου ζει, κινείται ή εργάζεται ο σπουδαστής, ανταποκρινόμενη σε μεγάλο βαθμό στις ατομικές ανάγκες και προσδοκίες του κάθε σπουδαστή ξεχωριστά.

Ειδικότερα, οι σπουδαστές του ΕΑΠ οργανώνουν με προσωπικό, ελεύθερο, ανεξάρτητο και εξατομικευμένο τρόπο τις σπουδές και τη μελέτη τους, στο χώρο και χρόνο που επιθυμούν, αξιοποιώντας το εκπαιδευτικό υλικό αυτόνομα και ακολουθώντας μια ευρετική πορεία προς τη γνώση με ευθύνη των ατομικών τους επιλογών (Κόκκος, 1998: 38-40). Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα η πράξη της μάθησης να συντελείται ανεξάρτητα από την πράξη της διδασκαλίας (Moore, 1973) και να επηρεάζεται αναπόφευκτα η στάση και συμπεριφορά τους.

Ωθούνται εκ των πραγμάτων να έχουν υψηλό βαθμό ευθύνης σε ό,τι αφορά την οργάνωση και τον έλεγχο της σπουδαστικής τους πορείας αναλαμβάνοντας μια σειρά από πρωτοβουλίες που αφορούν το χρόνο, τον τόπο, το χώρο και ρυθμό μελέτης τους, την επικοινωνία με τον καθηγητή-σύμβουλο (ΚΣ), την αυτοαξιολόγησή τους, την κατ' ιδίαν μελέτη και αξιοποίηση του διδακτικού υλικού. Με άλλα λόγια, η μάθηση στην ΑεξΑΕ διαφοροποιείται, 'εξατομικεύεται' (Moore, 1973, 1980) και αποκτά μεγαλύτερη αυτονομία στα χέρια του σπουδαστή, ο οποίος αυτενεργεί, αυτοεκφράζεται, αυτοκαθορίζεται και αυτοεξελίσσεται.

Οριοθέτηση του προβλήματος-χρησιμότητα της έρευνας

Το γεγονός ότι η μάθηση στο ΕΑΠ βιώνεται περισσότερο ή εξ ολοκλήρου ως 'ατομική υπόθεση' μέσα από την εξατομίκευση της μαθησιακής διεργασίας αποτελεί ακόμη ανεξερεύνητο πεδίο που όμως χρήζει έρευνας, προκειμένου να εντοπισθούν προβλήματα και αδυναμίες από τους ίδιους τους σπουδαστές και να αντιμετωπιστούν.

Δεδομένου ότι οι ενήλικοι σπουδαστές του ΕΑΠ που επιλέγουν και εντάσσονται σε πρόγραμμα του ανοικτού πανεπιστημίου, έχουν συμμετάσχει για δώδεκα τουλάχιστον χρόνια (πρωτοβάθμια-δευτεροβάθμια εκπαίδευση) σε μία εκπαιδευτική διαδικασία με κυρίαρχα χαρακτηριστικά την 'πρόσωπο με πρόσωπο' διδασκαλία, τον έντονο βιβλιοκεντρισμό, τις καθηγητοκεντρικές και μηχανιστικές μεθόδους μάθησης συνεπάγεται μία ρητή ή άρρητη 'σύγκρουση' των ήδη διαμορφωμένων μαθησιακών συνθηκών και εμπειριών τους με τις νέες συνθήκες μάθησης του ΕΑΠ, όπου προάγεται η ατομικότητα, η δημιουργικότητα, η πρωτοβουλία, η ενεργητικότητα και η ανεξαρτησία (Ρεσ, 2006). Αυτή η 'κουλτούρα' του συμβατικού σχολείου μοιραία δημιουργεί δυσκολίες στους ενήλικους σπουδαστές του ανοικτού πανεπιστημίου που καλούνται να εξοικειωθούν και να υιοθετήσουν την αντίληψη της 'ανοικτής' και 'εξατομικευμένης' μάθησης (Λιοναράκης, 1998: 106-108).

Είχε λοιπόν εξαιρετικό ενδιαφέρον να διερευνηθούν οι απόψεις των σπουδαστών για τον τρόπο που βιώνουν την 'εξατομικευμένη μάθηση' στο ΕΑΠ μέσα από τη χρήση συγκεκριμένων τεχνικών και μεθόδων, του πολυμορφικού διδακτικού υλικού, τη σχέση και την επικοινωνία τους με τον διδάσκοντα (Κόκκος & Λιοναράκης, 1998). Ήταν αναμενόμενο ότι οι σπουδαστές θα αναγνώριζαν και θα επεσήμαναν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της 'εξατομικευμένης μάθησης' έναντι του συμβατικού τρόπου μάθησης (όπως η αυτοαντίληψη, ο αυτοπροσδιορισμός, ο αυτοέλεγχος, η ελευθερία και ανεξαρτησία των επιλογών). Ωστόσο, μας ενδιέφερε περισσότερο να διαπιστώσουμε εάν είναι έτοιμοι να εμπλακούν στην εξατομικευμένη μαθησιακή πρακτική του ΕΑΠ, εάν είναι εξοικειωμένοι με την 'εξατομικευμένη μάθηση', εάν συναντούν εμπόδια, όπως ερωτηματικά, αναστολές ακόμα και φοβίες, που αποδίδουν στην εξατομίκευση της μάθησης με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν προβλήματα στις σπουδές τους και να είναι ορατό το ενδεχόμενο εγκατάλειψης των σπουδών (Λιοναράκης, 1998).

Ειδικότερα, στο ερώτημα εάν πρέπει να υπάρχουν και ποια είναι τα 'όρια' της εξατομικευμένης μάθησης στην ΑεξΑΕ, ο Smith υποστηρίζει πως τα ιδρύματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης που θα αφήσουν τους σπουδαστές τους χωρίς υποστήριξη, πιστεύοντας πως αυτοί θα ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις των εξωτερικών σπουδών και υπολογίζοντας στην αντοχή, στην επιμονή και στις ικανότητές τους, δεν ανταποκρίνονται στις ακαδημαϊκές τους υποχρεώσεις. Θεωρεί ότι εκτός από το διδακτικό υλικό για κατ' ιδίαν μελέτη μια σειρά από συναντήσεις με το διδακτικό προσωπικό θα πρέπει να είναι υποχρεωτικές (Keegan, 2001: 130). Προκύπτουν λοιπόν ερωτήματα που δεν έχουν διερευνηθεί και αξίζει να διερευνηθούν, όπως: Είναι οι φοιτητές του ΕΑΠ έτοιμοι να 'αυτονομηθούν' ή επιζητούν τη συστηματική

καθοδήγηση και υποστήριξη του διδάσκοντα και το πλαίσιο της μαθησιακής ομάδας; Αποδέχονται πλήρως και εξ ορισμού την ατομικότητα και ανεξαρτησία της μάθησης; Ανταποκρίνεται το ΕΑΠ στις ανάγκες και τις προσδοκίες τους ή νιώθουν ευάλωτοι και εκτεθειμένοι;

Θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας

Η άγνωστη για τους περισσότερους φοιτητές εξ αποστάσεως μεθοδολογία αποτελεί σημαντική πηγή εκδήλωσης συναισθημάτων φόβου και ανασφάλειας. Η ανεπαρκής επικοινωνία των φοιτητών τόσο μεταξύ τους όσο και με τον καθηγητή, η μη εξοικειώσή τους με την τεχνολογία, οι αυξημένες απαιτήσεις των εξ αποστάσεως εξατομικευμένων σπουδών και η τήρηση χρονοδιαγραμμάτων είναι μερικές από τις πηγές αρνητικών συναισθημάτων που διακατέχουν τους φοιτητές, καθώς επίσης οι πολλαπλοί ρόλοι που καλούνται να εκπληρώσουν. Παρά το ότι μερικοί φοιτητές αισθάνονται χαρά, ενθουσιασμό και ανακούφιση για τις δυνατότητες και την ευελιξία που τους προσφέρει η εξ αποστάσεως εξατομικευμένη μάθηση, υπάρχει ένα μεγάλο ποσοστό σπουδαστών που εκφράζει εξ αρχής αισθήματα αβεβαιότητας και φόβου για τη μεθοδολογία της ΑεξΑΕ, μια αυθόρμητη αλλά δικαιολογημένη αντίδραση, αφού οι περισσότεροι ελάχιστα γνωρίζουν για τις διαδικασίες και τις συνιστώσες της, αλλά και τις υποχρεώσεις που συνεπάγονται για τους ίδιους. Η μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης προκαλεί σε πολλούς προβληματισμό και ανασφάλεια κυρίως λόγω έλλειψης προσωπικής επαφής (Ζεμπύλας κ.συν., 2007).

Οι φοιτητές δεν νιώθουν μόνο φόβο και αγωνία αλλά σχεδόν από την αρχή του ακαδημαϊκού έτους, εμφανίζεται να κυριαρχεί σε μερικούς και το αίσθημα της απομόνωσης και της μοναξιάς. Σε έρευνα των Ζεμπύλα κ.συν. (2007) αναφέρεται ότι πάρα πολλοί φοιτητές γράφουν στα ημερολόγιά τους πέντε μήνες μετά την έναρξη της φοίτησής τους ότι αισθάνονται συναισθηματικά πιεσμένοι και καταβάλλονται από αισθήματα φοβερού άγχους και πανικού. Με την ανάθεση των πρώτων γραπτών εργασιών, η αγωνία και το άγχος σταδιακά εντείνονται για τους περισσότερους φοιτητές, και ιδιαίτερα γι' αυτούς που δεν είναι εξοικειωμένοι με την τεχνολογία.

Σύμφωνα με τον Race (1999) για πολλούς σπουδαστές οι διαδικασίες και οι ευθύνες στην ΑεξΑΕ είναι κάτι εντελώς καινούριο, κυρίως λόγω του υψηλού βαθμού εξατομίκευσης των σπουδών τους, και μπορεί να μην έχουν ακόμη εμπιστοσύνη στην ικανότητά τους να τις αντιμετωπίσουν, γι' αυτό το λόγο χρειάζονται να πειστούν ότι η ανοικτή εκπαίδευση είναι αποτελεσματική. Πολλοί σπουδαστές έχουν αμφιβολίες για την ικανότητά τους να επιτύχουν, αισθάνονται ανεπαρκείς, νιώθουν μόνοι και απομονωμένοι - ενώ ταυτόχρονα αναρωτιούνται εάν οι άλλοι έχουν τις ίδιες αμφιβολίες, τους ίδιους φόβους, κι ακόμη αν γεύονται τις ίδιες επιτυχίες. Ο Race καταλήγει στο συμπέρασμα ότι εάν οι ενήλικοι σπουδαστές απαλλαγούν από το αίσθημα αυτό της απομόνωσης, μπορεί να ανέβει πολύ το ηθικό τους.

Οι Rowntree (1998) και Race (1999) επισημαίνουν ότι λίγοι είναι οι φοιτητές που μπορούν να μελετούν στηριζόμενοι αποκλειστικά στις δικές τους δυνάμεις. Πρόκειται για εκείνους που είναι εξοικειωμένοι με αυτόν τον τρόπο εκπαίδευσης, έχουν έντονο ενδιαφέρον για το γνωστικό αντικείμενο, σημαντικά κίνητρα για την παρακολούθηση του προγράμματος, καθώς και αυξημένη ικανότητα αυτοοργάνωσης και ανάληψης μαθησιακών πρωτοβουλιών.

Ο διαχωρισμός της διδακτικής πράξης από τη μαθησιακή διαδικασία αποδυναμώνει τη διαπροσωπική επικοινωνία ανάμεσα στον διδάσκοντα και τον διδασκόμενο και συνιστά πρόβλημα που έχει συνδεθεί με την ποιότητα της μάθησης στα συστήματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Στο γεγονός αυτό έχει αποδοθεί και η παρατηρούμενη διαρροή. Ο Keegan (2001) αναφέρει ότι οι φοιτητές τείνουν να

εγκαταλείπουν τις σπουδές τους σε εκείνα τα ιδρύματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης όπου οι δομές επανασύνδεσης των διδακτικών ενεργειών δεν αποκαθίστανται σε ικανοποιητικό βαθμό.

Σύμφωνα με τον Sewart (1981), η κατάσταση του διδασκομένου στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση διαφέρει αρκετά από αυτήν των διδασκομένων στα συμβατικά ιδρύματα τόσο εξαιτίας της έλλειψης άμεσης ανατροφοδότησης όσο και της απουσίας της μαθησιακής ομάδας. Τα δεδομένα αυτά συνεπάγονται μια ποικιλία προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι διδασκόμενοι στην ΑεξΑΕ που τον οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η εισαγωγή του ανθρώπινου παράγοντα στο σύστημα είναι ο μόνος τρόπος για να ανταποκριθεί το ίδρυμα στο αίτημα για την εξατομίκευση των αναγκών των σπουδαστών (Keegan, 2001).

Ο Daniel (1979) αναζητεί την ισορροπία ανάμεσα στην αλληλεπίδραση και στην ανεξαρτησία. Οι σπουδαστές στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση εντάσσονται ελάχιστα στο σύστημα των κοινωνικών σχέσεων του ιδρύματος και γι' αυτό δεν νιώθουν ασφαλείς, πράγμα που καθιστά επιτακτική την ανάγκη των αλληλεπιδραστικών δραστηριοτήτων, μέσα από το συνδυασμό εξατομίκευσης και αλληλεπίδρασης (Keegan, 2001: 126). Ομοίως οι Tinto (1975) και Peters (1992) αναφέρονται στην ανεπαρκή κοινωνική δομή της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και τονίζουν την ανάγκη άμεσης υποστήριξης των σπουδαστών από το ίδρυμα (Holmberg, 2002: 258-259).

Ειδικότερα, οι ενήλικοι σπουδαστές που επιλέγουν και εντάσσονται σε ένα πρόγραμμα σπουδών του ΕΑΠ έχουν συμμετάσχει για δώδεκα τουλάχιστον χρόνια στη δημόσια συμβατική εκπαίδευση με κυρίαρχα χαρακτηριστικά τον έντονο βιβλιοκεντρισμό που συνδέεται με μηχανιστικές μορφές μελέτης και απομνημόνευσης, σε μια 'πρόσωπο με πρόσωπο' μετωπική διδασκαλία που εξαναγκάζει σε ομοιομορφία και τυποποίηση χωρίς σεβασμό στην ατομικότητα, τη δημιουργικότητα, την πρωτοβουλία, τη διαφορετικότητα και τον ατομικό ρυθμό (Μαυρογιώργος, 2001). Αυτή η κουλτούρα του συμβατικού σχολείου δημιουργεί ιδιαίτερες δυσκολίες στους φοιτητές του ΕΑΠ που καλούνται να εξοικειωθούν και να υιοθετήσουν την αντίληψη της 'ανοικτής' εξατομικευμένης μάθησης. Η μετάβαση λοιπόν από το συμβατικό σύστημα εκπαίδευσης στο ανοικτό είναι 'ανοικτή' σε δυσκολίες και εμπόδια που καλούνται να αντιμετωπίσουν και να ξεπεράσουν οι ενήλικοι σπουδαστές.

Όσον αφορά το μειονέκτημα της απομόνωσης που επισημαίνουν αρκετοί σπουδαστές και γερμανοί ερευνητές της ΑεξΑΕ, ενδεικτικά αναφέρουμε τα αποτελέσματα σπουδαστικής μελέτης που απέδειξαν ότι το 24% αυτών που διέκοπταν τις εξ αποστάσεως σπουδές τους απέδιδαν την αποτυχία τους στην ανικανότητά τους να μελετούν μόνοι τους (Wangdahl, 1980). Τη διαπίστωση αυτή ενισχύει και ο Bartel (1983) με βάση τα ευρήματα γερμανικών μελετών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, υποστηρίζοντας ότι πολλοί σπουδαστές δεν μπορούν να αντέξουν την απομόνωση (Holmberg, 2002: 260).

Με αφορμή τις παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις και αντίστοιχες έρευνες του εξωτερικού αξίζει να διερευνηθεί ο βαθμός εξοικείωσης των ενηλίκων φοιτητών του ΕΑΠ με την εξατομικευμένη μάθηση και ο βαθμός στον οποίο βιώνουν μοναξιά, απομόνωση και άλλα εμπόδια μάθησης κατά τη διάρκεια των σπουδών τους εξαιτίας της εξατομίκευσης.

Εννοιολογικοί προσδιορισμοί

Η 'εξατομικευμένη μάθηση' στην ΑεξΑΕ αναφέρεται στη μάθηση μέσω της πράξης, μέσα στο ασφαλές πλαίσιο του ιδιωτικού χώρου, έχει ατομικό χαρακτήρα, δεν είναι συλλογική δραστηριότητα, η μαθησιακή δραστηριότητα καθαυτή –η εμπλοκή σε

μαθησιακή αλλαγή- είναι προσωπική (Race, 1999). Η εξατομικευμένη μάθηση είναι ανεξάρτητη, αυτοδύναμη, δημιουργική, μαθητοκεντρική, ενεργητική και κριτική μάθηση έναντι της εξαρτημένης, δασκαλοκεντρικής, παθητικής και μηχανιστικής μάθησης. Γίνεται ακαδημαϊκή μετατόπιση από τη διδασκαλία στη μάθηση και εστίαση στους σπουδαστές ατομικά, στα ταλέντα τους, στα ενδιαφέροντά τους, στις εμπειρίες τους, στο υπόβαθρό τους, στις δυνατότητες και στις ανάγκες τους αλλά και σε διδακτικές πρακτικές που είναι αποτελεσματικές για υψηλή παρακίνηση, ουσιαστική μάθηση και επιτυχία για όλους τους σπουδαστές οι οποίοι είναι συνυπεύθυνοι για τη μάθησή τους (Rogoza, 2005).

Η εξ αποστάσεως εξατομικευμένη μάθηση βασίζεται στη σε βάθος γνώση που θεωρείται ότι είναι μια ατομική δραστηριότητα και παρέχει στους σπουδαστές ανεξαρτησία στον υπέρτατο βαθμό μέσα από την ενίσχυση της ενηλικιότητας, δηλ. της ωριμότητας του ατόμου να αναλαμβάνει υπεύθυνους ρόλους, να επιδιώκει αυτοδύναμες επιλογές ζωής, να αυτοπροσδιορίζεται και να αυτοεξελίσσεται. Σύμφωνα με τον Holmberg (2002), εφόσον για τις ατομικές σπουδές απαιτείται ένα κάποιο ποσό ωριμότητας, αυτοπειθαρχίας και ανεξαρτησίας, η εκπαίδευση εξ αποστάσεως μπορεί να είναι μια εφαρμογή ανεξάρτητης μάθησης, κατάλληλη να προάγει την αυτονομία των σπουδών.

Εξατομίκευση και διάλογος αποτελούν τις ποιοτικές μεταβλητές στην ΑεξΑΕ. Κατά την εξατομίκευση της μάθησης που υποστηρίζεται από το ίδρυμα ΑεξΑΕ, η μαθησιακή ομάδα διασπάται και οι διδασκόμενοι μελετούν ως επί το πλείστον στο σπίτι. Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση δεν υποχρεώνει τον σπουδαστή να ενταχθεί στη μαθησιακή ομάδα προκειμένου να μελετήσει. Τα περισσότερα συστήματα αντιμετωπίζουν τον διδασκόμενο ως μονάδα. Ο Keegan (2001) αναφέρει ότι η διδασκαλία επικεντρώνεται σε κάθε διδασκόμενο ξεχωριστά, ο οποίος όμως δεν μελετά μόνος του αλλά ανήκει σε μια συχνά πολύπλοκη γραφειοκρατική δομή.

Μεθοδολογία της έρευνας

Σκοπός και στόχοι: Βασικό σκοπό της έρευνας αποτέλεσε η διερεύνηση των απόψεων των σπουδαστών του ΜΠΣ 'Σπουδές στην Εκπαίδευση' για την εξ αποστάσεως εξατομικευμένη μάθηση που παρέχει το ΕΑΠ. Οι στόχοι της έρευνάς μας έπρεπε να είναι τέτοιοι, ώστε τα πορίσματα να σχετίζονται με θέματα που αφορούν την κοινή γνώμη αλλά και να έχουν πρακτική εφαρμογή (Bird, Hammersley, Gomm & Woods, 1999). Πρόκειται για τα βασικά ερωτήματα και ζητήματα που θέσαμε στη μελέτη μας και τα οποία ζητούσαν απάντηση. Οι τέσσερις γενικοί στόχοι της εν λόγω ερευνητικής μελέτης ήταν να:

1. διαπιστωθεί εάν και σε ποιο βαθμό οι φοιτητές είναι εξοικειωμένοι με την 'εξατομικευμένη μάθηση',
2. διερευνηθεί εάν και σε ποιο βαθμό η 'εξατομικευμένη μάθηση' ανταποκρίνεται στις ανάγκες και προσδοκίες των φοιτητών του ΕΑΠ,
3. καταγραφούν και να αναλυθούν τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα εφαρμογής της μεθόδου που οι φοιτητές εντοπίζουν και, κατ' επέκταση, οι δυσκολίες που συναντούν κατά τη διάρκεια των εξ αποστάσεως σπουδών τους,
4. καταγραφούν οι προτάσεις των φοιτητών για βελτίωση της εφαρμογής και την προώθηση της 'εξατομικευμένης μάθησης' στο ΕΑΠ.

Μέθοδος συλλογής και ανάλυσης δεδομένων: Η μέθοδος ερευνητικής προσέγγισης του θέματος ήταν η 'ποσοτική' έρευνα τύπου επισκόπησης (Cohen & Manion, 1997), η οποία χαρακτηρίζεται και ως 'διερευνητική' έρευνα, καθώς δίνει έμφαση στην ανακάλυψη (Φίλιας, 2001). Για την κωδικοποίηση και ανάλυση των αποτελεσμάτων

της έρευνας, η επεξεργασία των ποσοτικών δεδομένων που προήλθαν από τις κλειστές ερωτήσεις του ερωτηματολογίου έγινε βάσει του στατιστικού προγράμματος SPSS (Δαφέρμος, 2005), ενώ τα ποιοτικά δεδομένα που προέκυψαν από τις ανοικτές ερωτήσεις ομαδοποιήθηκαν σε κατηγορίες και στη συνέχεια αναλύθηκαν βάσει της λεγόμενης 'ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου' (Faulkner, et al., 1999). Η περιγραφή και η παρουσίαση των αποτελεσμάτων έγινε αριθμητικώς σε πίνακες και γραφικώς με διαγράμματα.

Δείγμα: Το δείγμα ήταν βασικά 'ομοιογενές'. Ο πληθυσμός-στόχος στον οποίο επιθυμούμε να γενικευτούν τα συμπεράσματα της μελέτης μας είναι οι σπουδαστές του ΜΠΣ του ΕΑΠ 'Σπουδές στην Εκπαίδευση'. Στη διεξαγωγή της έρευνας συμμετείχαν 86 φοιτητές του ΕΑΠ που παρακολουθούσαν την τρέχουσα ακαδημαϊκή χρονιά το ΜΠΣ 'Σπουδές στην Εκπαίδευση'. Από τα 86 άτομα, 33 ήταν άνδρες (38,4%) και 53 γυναίκες (61,6%).

Μέσο συλλογής δεδομένων-ερωτηματολόγιο: Επιλέχθηκε το 'ερωτηματολόγιο' ως το πιο κατάλληλο για την περίπτωση ερευνητικό εργαλείο συλλογής δεδομένων. Το τελικό ερωτηματολόγιο που διαμορφώθηκε, περιελάμβανε ερωτήσεις 'κλειστού' και 'ανοικτού' τύπου. Οι ερωτήσεις 'κλειστού τύπου' ήταν δομημένες και διατυπωμένες βάσει της κλίμακας Likert (Bell, 1997) με αριθμητικά στοιχεία από το 1 έως το 5 (1=καθόλου, 2=λίγο, 3=αρκετά, 4=πολύ, 5=πάρα πολύ). Η επιλογή των δύο τύπων ερωτήσεων λειτούργησε συμπληρωματικά στο ερευνούμενο θέμα, καθιστώντας εφικτό, αφενός να εξεταστεί η συμμετοχή ορισμένων παραγόντων στη διαμόρφωση των απόψεων των σπουδαστών, μέσω της ποσοτικοποίησης, και αφετέρου να δοθεί η δυνατότητα στους σπουδαστές-υποκείμενα να διατυπώσουν προσωπικές απόψεις ελεύθερα, χωρίς να καθοδηγούνται από τη συντάκτρια του ερωτηματολογίου (Faulkner, Swann, Baker, Bird & Carty, 1999).

Αποτελέσματα –Συζήτηση

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων στηρίχτηκε στο σκοπό και στους επιμέρους στόχους της παρούσας ερευνητικής μελέτης που προαναφέρθηκαν. Ειδικότερα:

α. Εξοικείωση με την 'εξατομικευμένη μάθηση'

Σύμφωνα με τις απαντήσεις τους στο σχετικό ερώτημα, οι σπουδαστές του δείγματος της έρευνας δηλώνουν σε ποσοστό 76,7% από *αρκετά* έως *πολύ* εξοικειωμένοι με τη μέθοδο της εξατομικευμένης μάθησης, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, παρόλο που ποτέ στο παρελθόν το 87,2% δεν είχε προηγούμενη εμπειρία σε προγράμματα σπουδών εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, αλλά και παρά το γεγονός ότι το 55,8% δεν γνώριζε πως οι εξ αποστάσεως σπουδές του ΕΑΠ βασίζονται στη μέθοδο της εξατομικευμένης μάθησης. Ωστόσο, όπως διαπιστώνεται στη συνέχεια μέσα από τις απαντήσεις των ίδιων σπουδαστών-υποκειμένων σε άλλες ερωτήσεις, κλειστού και ανοικτού τύπου, του ερωτηματολογίου, η εξοικείωση αυτή απέχει σημαντικά από την πράξη και πρακτική της εξατομικευμένης μάθησης, με αποτέλεσμα την αντιμετώπιση δυσκολιών και την αναγνώριση μειονεκτημάτων στην εφαρμογή της από το ΕΑΠ.

Πιο συγκεκριμένα, καταγράφεται ότι βασικά χαρακτηριστικά της εξατομικευμένης μάθησης (π.χ. απόσταση από τη μαθησιακή ομάδα, τον ΚΣ και το ίδρυμα, μοναχική ατομική μελέτη, η έμφαση στη μάθηση και στο άτομο ως μονάδα εκτός ομάδας) δυσκολεύουν τις εξ αποστάσεως σπουδές τους. Με άλλα λόγια, οι σπουδαστές του δείγματος φαίνεται να επιζητούν εκείνα τα χαρακτηριστικά που προέρχονται περισσότερο από τη δημόσια συμβατική εκπαίδευση και αφορούν την 'πρόσωπο με

πρόσωπο' επαφή, τη διαρκή παρουσία, επικοινωνία και συνεργασία των φοιτητών μεταξύ τους και με τους διδάσκοντες, κυρίως μέσα από την αύξηση του αριθμού των ΟΣΣ. Με άλλα λόγια, διαφαίνεται επιρροή (ασυνείδητη ή υποσυνείδητη) από την προηγούμενη εμπειρία τους στη δημόσια συμβατική εκπαίδευση όπως άλλωστε διαπιστώνεται και από μερικές χαρακτηριστικές απαντήσεις τους σε αντίστοιχη 'ανοικτή' ερώτηση που ακολουθούν:

«Χρειάζεται απλά περισσότερη συνεργασία με καθηγητή και συμφοιτητές»

«Ο βαθμός εξατομίκευσης στο ΕΑΠ είναι ήδη αρκετά υψηλός και θα πρέπει να προωθήσει της συλλογικές διαδικασίες μάθησης»

«Η εξατομίκευση σε υψηλότερο βαθμό θα επιφέρει αποπροσανατολισμό και απομόνωση»

«Με περισσότερη εξατομίκευση θα οδηγηθούμε στην απομόνωση»

«Σε μεγαλύτερο βαθμό 'πρόσωπο με πρόσωπο' επικοινωνία με συμφοιτητές»

«Αύξηση των ΟΣΣ, αύξηση των ομαδοσυνεργατικών ασκήσεων στις ΟΣΣ»

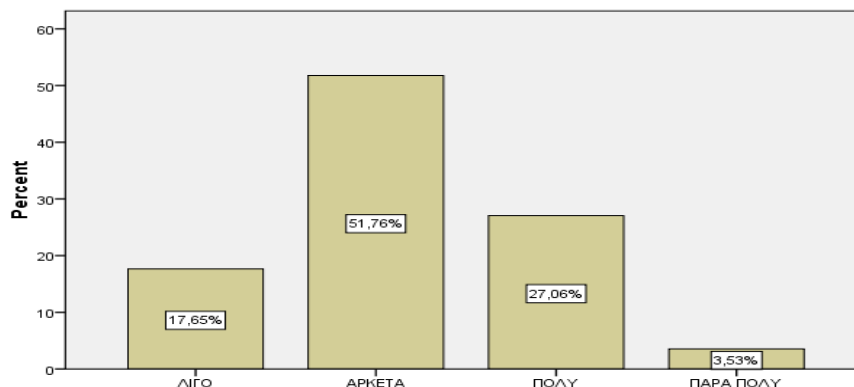
«Περισσότερες εργασίες σε ομάδες σε υποχρεωτικό επίπεδο»

«Περισσότερες ευκαιρίες για 'πρόσωπο με πρόσωπο' συνάντηση»

β. Ανάγκες και προσδοκίες των σπουδαστών

Οι εξατομικευμένες εξ αποστάσεως σπουδές του ΕΑΠ δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες και προσδοκίες των σπουδαστών στον αναμενόμενο, επιθυμητό βαθμό. Υπάρχει και εκφράζεται μέτρια, συγκρατημένη ικανοποίηση από τους ίδιους τους σπουδαστές, καθώς το 51,8% των υποκειμένων απαντά ότι η εξατομίκευση των σπουδών τους καλύπτει *αρκετά* τις ανάγκες και προσδοκίες τους και το 17,65 *λίγο*, όπως φαίνεται στο διάγραμμα που ακολουθεί, αν και θεωρούν ότι ο βαθμός εξατομίκευσης των σπουδών στο ΕΑΠ είναι ιδιαίτερος υψηλός. Στο σημείο αυτό εμφανίζεται η αντίφαση ανάμεσα στη θεωρία της εξατομικευμένης μάθησης και την εφαρμογή της στην πράξη, καθώς εξ ορισμού η εξ αποστάσεως εκπαίδευση χαρακτηρίζεται από την προσαρμογή στις ατομικές ανάγκες και επιθυμίες των σπουδαστών όσον αφορά το περιεχόμενο, τη χρονική διάρκεια και τις μεθόδους που τους ενδιαφέρουν.

Η εξατομίκευση των σπουδών που παρέχει το ΕΑΠ ανταποκρίνεται στις ανάγκες και στις προσδοκίες σας;

Διάγραμμα 1. Βαθμός στον οποίο η εξατομίκευση των σπουδών του ΕΑΠ ανταποκρίνεται στις ανάγκες και προσδοκίες των φοιτητών

Φαίνεται λοιπόν να υπάρχει κάποιο 'έλλειμμα' στην εφαρμογή της εξατομικευμένης μάθησης από το ΕΑΠ που αξίζει να διερευνηθεί περαιτέρω, με βάση αυτά που οι ίδιοι οι σπουδαστές εντοπίζουν και χαρακτηρίζουν ως σημαντικότερα μειονεκτήματα, όπως την απόσταση και απομόνωση από τη μαθησιακή ομάδα. Επιβεβαιώνεται με αυτό τον τρόπο η έρευνα των Lionaraki, Panagiotakopoulou & Xenou (2005) σχετικά

με την ελλιπή διαπροσωπική επικοινωνία με τους συμφοιτητές και τον ΚΣ και τον περιορισμένο αριθμό των 'πρόσωπο με πρόσωπο' επαφών γενικότερα, με αποτέλεσμα πολλοί από αυτούς να νιώθουν άγχος ή απομόνωση (βλ. πίνακα 1 που ακολουθεί).

Ταυτόχρονα, όμως, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, οι σπουδαστές-υποκείμενα της έρευνας αναγνωρίζουν ως πλεονεκτήματα την ελεύθερη επιλογή τόπου, χρόνου και ρυθμού μάθησης, την αυτομάθηση και αυτοαξιολόγηση σε συνδυασμό με την αυτονομία και ανεξαρτησία που συνεπάγεται η ατομική μελέτη μέσα από την ενεργητική, ευρετική πορεία προς τη γνώση. Επιβεβαιώνονται επίσης περίτρανα οι σχετικές με την εκπαίδευση ενηλίκων θεωρίες των Knowles (1978), Race (1999), Rogers (2003) και Jarvis (2004) που τονίζουν την ανάγκη των ενηλίκων σπουδαστών για ενεργητική, ανεξάρτητη και αυτόνομη μάθηση.

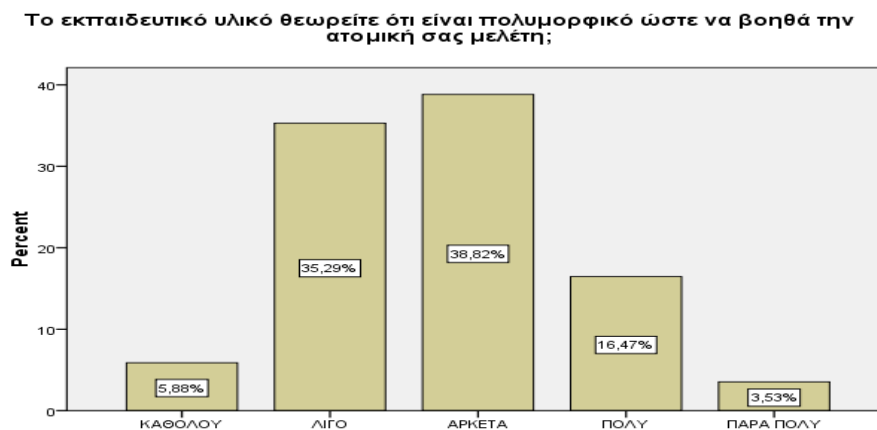
ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της εξατομικευμένης μάθησης		ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑ	ΜΕΙΟΝΕΚΤΗΜΑ
Valid	Ατομική μελέτη	82,6%	15,1%
	Αυτομάθηση & αξιολόγηση	84,9%	14,0%
	Αυτονομία & ανεξαρτησία	95,3%	2,3%
	Ατομική ευθύνη - ανάληψη πρωτοβουλιών	88,4%	9,3%
	Μοναχική, ευρετική πορεία προς τη γνώση	38,4%	58,1%
	Απόσταση από το εκπαιδευτικό Ίδρυμα και τον ΚΣ	15,1%	82,6%
	Απόσταση και απομόνωση από τη μαθησιακή ομάδα	8,1%	90,7%
	Μαθητοκεντρική - ενεργητική μάθηση	86,0%	12,8%
	Διαχωρισμός της μάθησης από τη διδασκαλία-έμφαση στη μάθηση	68,6%	30,2%
	Ελεύθερη επιλογή τόπου, χρόνου και ρυθμού μάθησης	94,2%	3,5%
	Χρήση της τεχνολογίας για διαπροσωπική επικοινωνία	89,5%	8,1%
	Περιορισμένος αριθμός "πρόσωπο με πρόσωπο" επαφών με ΚΣ	8,1%	88,4%
	Περιορισμένος αριθμός επαφών με συμφοιτητές	3,5%	95,3%
	Ο φοιτητής εκπαιδευόμενος ως μονάδα (εκτός ομάδας)	15,1%	83,7%
	Ιδιωτικός/προσωπικός χαρακτήρας σπουδών	66,3%	32,6%

γ. Εφαρμογή της εξατομικευμένης μάθησης στο ΕΑΠ

➤ Εκπαιδευτικό υλικό:

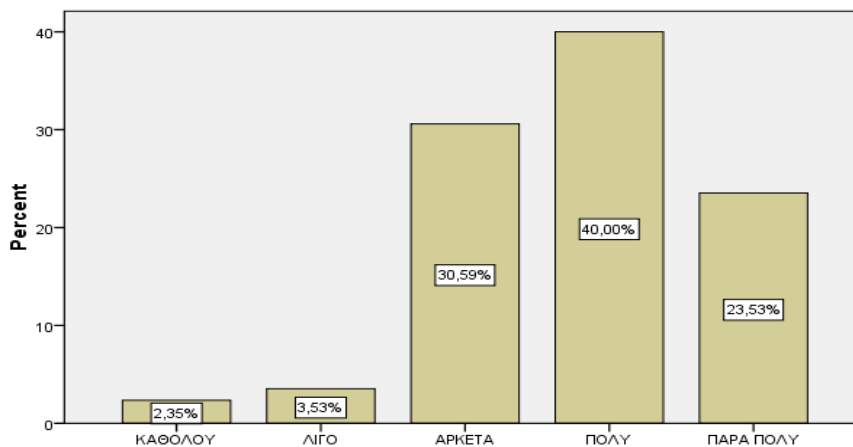
Το 41,2% των σπουδαστών του δείγματος δεν αναγνωρίζει και δεν χαρακτηρίζει το υλικό τόσο πολυμορφικό όσο θα έπρεπε και θα επιθυμούσε, ώστε να βοηθά την ατομική τους μελέτη (βλ. διάγραμμα 2). Κυριαρχεί η χρήση του έντυπου υλικού κατά τη διάρκεια των σπουδών τους στο ΕΑΠ και εμφανίζεται περιορισμένη η χρήση ηλεκτρονικού υλικού, λογισμικού και εφαρμογών πολυμέσων που ενδιαφέρει τους σπουδαστές σε μεγάλο βαθμό. Θεωρούν ότι η ενσωμάτωση των πολυμέσων και άλλων εφαρμογών της πληροφορικής θα βοηθήσει και θα διευκολύνει σημαντικά τις εξ αποστάσεως εξατομικευμένες σπουδές τους.

Διάγραμμα 2. Σε ποιο βαθμό το εκπαιδευτικό υλικό είναι πολυμορφικό, ώστε να βοηθά τις σπουδές

Οι σπουδαστές λοιπόν προτείνουν την αναθεώρηση και τον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού υλικού τόσο από πλευράς περιεχομένου όσο και από πλευράς πολυμορφικότητας. Επιθυμούν τη χρήση πιο σύγχρονου και υποστηρικτικού πολυμορφικού εκπαιδευτικού υλικού, ποιοτικά αναβαθμισμένου και εμπλουτισμένου με λογισμικά, πολυμέσα, οπτικοακουστικές και άλλες εφαρμογές. Το 40% των σπουδαστών θεωρεί ότι μπορούν να βοηθήσουν πολύ και το 23,5% πάρα πολύ τις εξατομικευμένες σπουδές τους (βλ διάγραμμα 3).

Θεωρείτε ότι η ενσωμάτωση εφαρμογών πολυμέσων μπορεί να βοηθήσει τις σπουδές σας;

Διάγραμμα 3. Συμβολή της ενσωμάτωσης εφαρμογών πολυμέσων στις σπουδές

Προκύπτει ότι το εκπαιδευτικό υλικό του ΕΑΠ υστερεί σε αρκετά σημεία όπως αναφέρουν οι φοιτητές σε ποσοστό 61,6%, τόσο σε πολυμορφικότητα όσο και σε επάρκεια. Χαρακτηρίζεται δε απαρχαιωμένο, ανεπαρκές, ή ακόμη και ως υλικό κακής ποιότητας, κυρίως λόγω των κακών μεταφράσεων, εφόσον ένα μεγάλο μέρος του προέρχεται από υλικό του Βρετανικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (βλ. πίνακα 2).

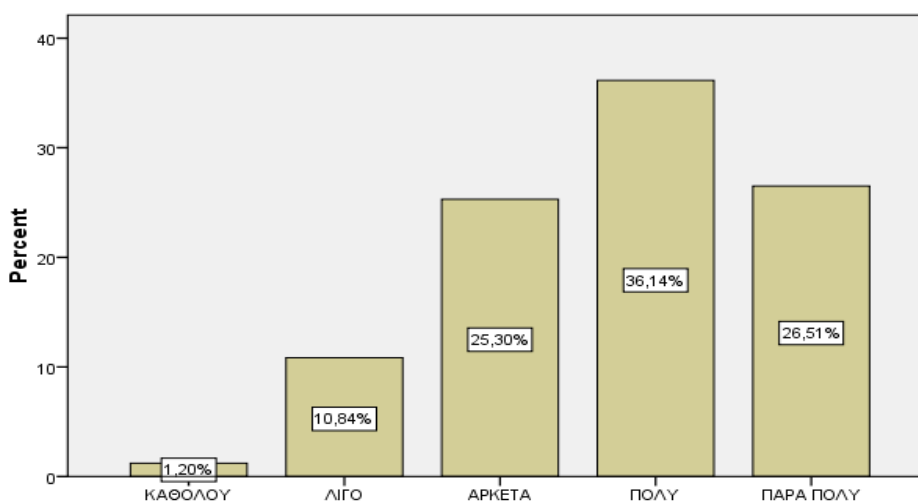
ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Θεωρείτε ότι το εκπαιδευτικό υλικό που σας παρέχει το ΕΑΠ υστερεί σε κάποια σημεία;		Frequency	Percent
Valid	NAI	53	61,6
	OXI	30	34,9
	Total	83	96,5
Missing	System	3	3,5
Total		86	100,0

➤ **Διαπροσωπική επικοινωνία:**

Η διαπροσωπική επικοινωνία θεωρείται από τα υποκείμενα της έρευνας σε ποσοστό 62,7% πολύ έως πάρα πολύ απαραίτητη για τις εξ αποστάσεως εξατομικευμένες σπουδές στο ΕΑΠ (βλ. διάγραμμα 4). Όπως άλλωστε αναφέρουν και οι Moore (1986), Κόκκος (1999), Keegan (2001) και Holmberg (2002), οι σχέσεις μεταξύ ΚΣ και φοιτητών αλλά και φοιτητών μεταξύ τους, έχουν μεγάλη σημασία για την επιτυχία της μαθησιακής διεργασίας, ενώ η αποτυχία της δημιουργίας του κατάλληλου κλίματος που ευνοεί τις σχέσεις αυτές, και επισημαίνεται επανειλημμένως από τους φοιτητές του δείγματος, δημιουργεί μεγάλα προβλήματα στη μάθηση και κάποιες φορές, εγκατάλειψη του προγράμματος από τον ενήλικο σπουδαστή (διάγραμμα 4).

Η διαπροσωπική επικοινωνία είναι απαραίτητη για τις εξ αποστάσεως εξατομικευμένες σπουδές σας;

Διάγραμμα 4. Συμβολή της διαπροσωπικής επικοινωνίας στις εξατομικευμένες σπουδές

Οι κυριότερες μορφές διαπροσωπικής επικοινωνίας που χρησιμοποιούν οι σπουδαστές του ΕΑΠ είναι η επικοινωνία μέσω των ΟΣΣ και η επικοινωνία μέσω του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Η μορφή επικοινωνίας που τα υποκείμενα της έρευνας στην πλειοψηφία τους θεωρούν πιο σημαντική είναι η επικοινωνία κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ σε ποσοστό 52,3%, ή αλλιώς η 'πρόσωπο με πρόσωπο' επικοινωνία, όπως φαίνεται στον πίνακα 3.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποια μορφή επικοινωνίας θεωρείτε πιο σημαντική;		Frequency	Percent
Valid	Επικοινωνία μέσω τηλεφώνου	9	10,5
	Επικοινωνία μέσω συμβατικού ταχυδρομείου	1	1,2
	Επικοινωνία μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου	22	25,6
	Επικοινωνία μέσω τηλεδιασκέψεων	2	2,3
	Επικοινωνία μέσω ΟΣΣ	45	52,3
	Όλες οι παραπάνω	2	2,3
	Total	81	94,2
Missing	System	5	5,8
Total		86	100,0

Κατ' επέκταση το 72,1% των σπουδαστών επιθυμεί περισσότερη διαπροσωπική επικοινωνία μέσω των ΟΣΣ, όπως φαίνεται στα αναγραφόμενα στον πίνακα 4:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

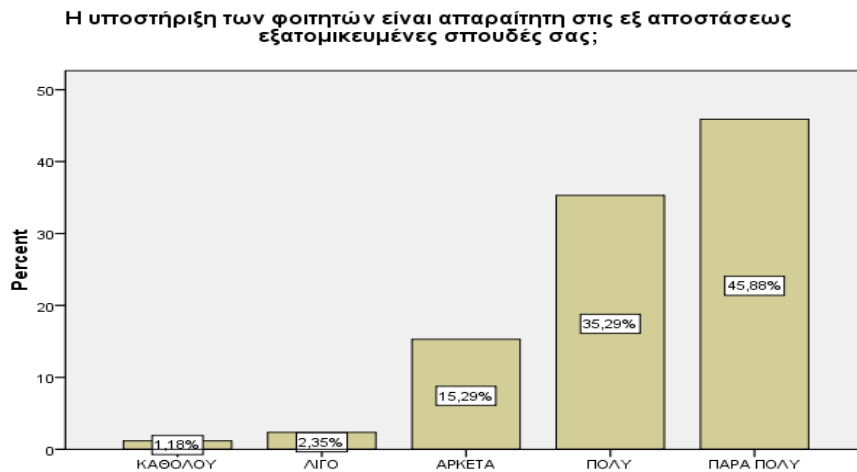
Επιθυμείτε περισσότερη διαπροσωπική επικοινωνία μέσω των ΟΣΣ;		Frequency	Percent
Valid	NAI	62	72,1
	OXI	23	26,7
	Total	85	98,8
Missing	System	1	1,2
Total		86	100,0

➤ **Υ**
ποσ
τήρ

➤ Υποστήριξη των φοιτητών:

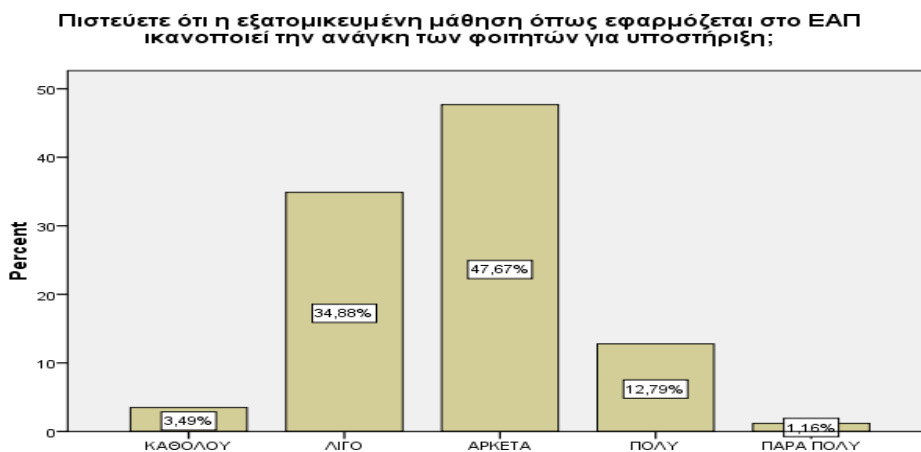
Μέσα στο εξατομικευμένο πλαίσιο σπουδών τους, η πλειοψηφία των σπουδαστών 81,2% θεωρεί από *πολύ* έως *πάρα πολύ* απαραίτητη την υποστήριξη στις εξατομικευμένες σπουδές τους (βλ. διάγραμμα 5). Ειδικότερα, οι σπουδαστές του δείγματος θεωρούν καταρχήν την υποστήριξη από τον ΚΣ *πάρα πολύ* σημαντική, τόσο σε μαθησιακό όσο και σε ψυχολογικό επίπεδο, κυρίως μέσα από την 'πρόσωπο με πρόσωπο' επαφή μαζί του. Κατά δεύτερον, πολύ σημαντική γι' αυτούς είναι και η υποστήριξη από το εκπαιδευτικό υλικό. Το ίδιο έχουν ήδη τονίσει οι Ματραλής (1998, 99) και Keegan (2001), επιβεβαιώνοντας τον καθοριστικό ρόλο του στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση του εκπαιδευτικού υλικού, εφόσον υποκαθιστά τον διδάσκοντα της συμβατικής εκπαίδευσης, είναι αυτό το οποίο 'διδάσκει', καθοδηγεί και ενθαρρύνει τον σπουδαστή στην ατομική του μελέτη.

Διάγραμμα 5. Συμβολή της υποστήριξης στις εξ αποστάσεως εξατομικευμένες σπουδές

Επιπλέον, σύμφωνα με την έρευνα η διαπροσωπική επικοινωνία με τους συμφοιτητές προσφέρει μαθησιακή αλληλοϋποστήριξη, αλλά κυρίως αλληλοϋποστήριξη σε ψυχολογικό επίπεδο, μέσα από την αλληλεπίδραση και την ανάπτυξη της κοινωνικότητας που ευνοεί την ανταλλαγή απόψεων και την τόνωση της ψυχολογίας, μετριάζοντας το άγχος και τις ανασφάλειες που συνήθως αισθάνονται οι ενήλικοι εκπαιδευόμενοι. Η μάθηση ενθαρρύνεται από τη συχνή, βοηθητική επικοινωνία με τους άλλους, προς επιβεβαίωση του Holmberg (2002). Ωστόσο, μόνο το 14% των φοιτητών του δείγματος πιστεύει ότι η εξατομικευμένη μάθηση όπως εφαρμόζεται στο ΕΑΠ ικανοποιεί από πολύ έως πάρα πολύ τις ανάγκες τους για υποστήριξη και το 38,4% απαντά από λίγο έως καθόλου (βλ. διάγραμμα 6).

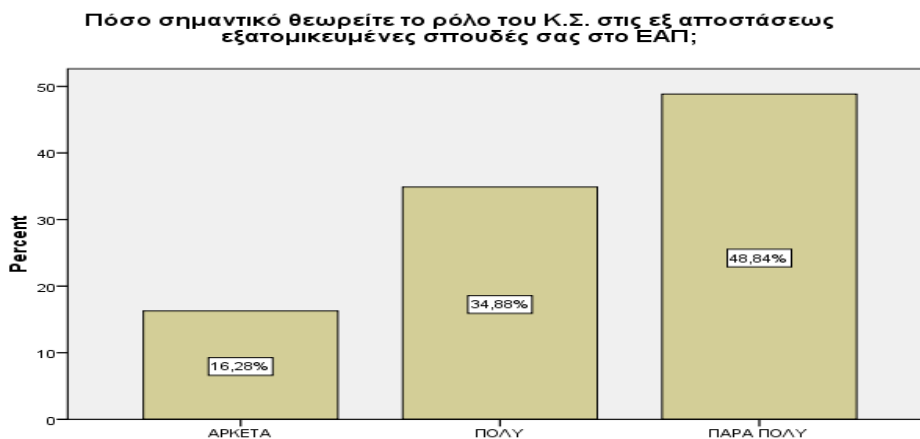

Διάγραμμα 6. Ικανοποίηση της ανάγκης των φοιτητών για υποστήριξη μέσω της εξατομικευμένης μάθησης όπως εφαρμόζεται στο ΕΑΠ

➤ Ο ρόλος του ΚΣ:

Ο ρόλος του ΚΣ είναι από πολύ έως πάρα πολύ σημαντικός για τις εξ αποστάσεως εξατομικευμένες σπουδές στο ΕΑΠ σύμφωνα με τις απαντήσεις των σπουδαστών του δείγματος σε ποσοστό 83,7% (βλ. διάγραμμα 7). Επιβεβαιώνονται και ως προς αυτό σχετικές θεωρίες για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση που διατυπώνουν ο Simpson (2002) και οι Μηλιωρίτσας & Γεωργιάδη (2007). Ωστόσο προκύπτει από την

επεξεργασία των ερωτηματολογίων ότι οι ΚΣ του ΕΑΠ δεν διαθέτουν την απαιτούμενη εξειδίκευση και κατάρτιση σε θέματα εκπαίδευσης ενηλίκων και ΑεξΑΕ. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην ανταποκρίνονται επαρκώς στις ατομικές εκπαιδευτικές/μαθησιακές ανάγκες των σπουδαστών τους, και κυρίως στις ατομικές ψυχολογικές τους ανάγκες που χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής λόγω της ενηλικιότητάς τους και των ιδιαίτερων ψυχολογικών αναγκών που αυτή συνεπάγεται.

Διάγραμμα 7. Ο ρόλος του ΚΣ στις εξ αποστάσεως εξατομικευμένες σπουδές του ΕΑΠ

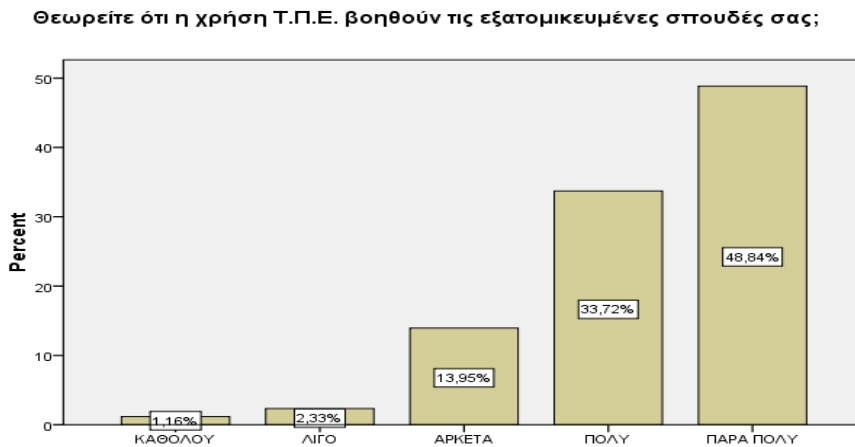
Οι σπουδαστές επισημαίνουν επίσης ότι οι ΚΣ δεν είναι επαρκώς εξοικειωμένοι με εκείνες τις τεχνικές που ενδείκνυνται στην εφαρμογή της ΑεξΑΕ και της εκπαίδευσης ενηλίκων στην πράξη. Για το λόγο αυτό το σκεπτικό ενός ενδεχόμενου διαχωρισμού του προσώπου και ρόλου του Καθηγητή (tutor) από αυτόν του Συμβούλου (counselor) απασχολεί σοβαρά τους σπουδαστές-υποκείμενα του ΕΑΠ σε ποσοστό 53,5%, θεωρώντας ότι θα βοηθούσε τις εξατομικευμένες σπουδές τους (βλ. πίνακα 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Επιθυμείτε το διαχωρισμό του προσώπου και ρόλου του Καθηγητή (tutor) από τον Σύμβουλο (counselor);		Frequency	Percent
Valid	ΝΑΙ	46	53,5
	ΟΧΙ	39	45,3
	Total	85	98,8
Missing	System	1	1,2
Total		86	100,0

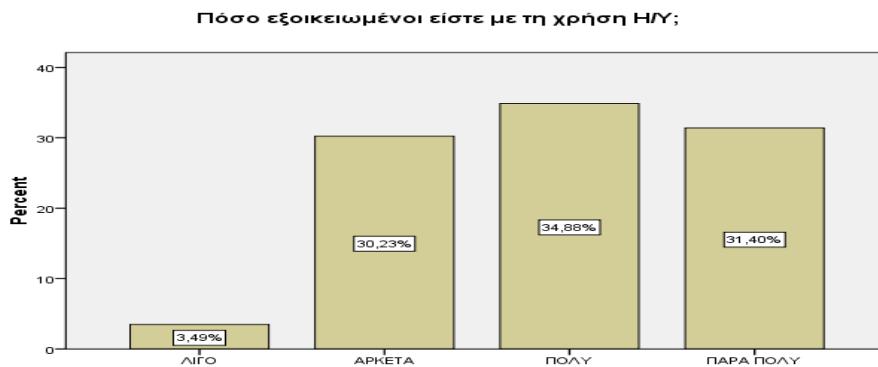
➤ Νέες Τεχνολογίες:

Όσον αφορά τις νέες τεχνολογίες, το 82,5% των σπουδαστών του ΕΑΠ θεωρεί ότι η χρήση των ΤΠΕ (Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας) βοηθά από πολύ έως πάρα πολύ τις εξατομικευμένες σπουδές τους (βλ. διάγραμμα 8).

Διάγραμμα 8. Συμβολή της χρήσης ΤΠΕ στις εξατομικευμένες σπουδές

Επιπλέον, όλοι σχεδόν είναι σε μεγάλο βαθμό εξοικειωμένοι με τη χρήση Η/Υ και υπερисχύουν οι θετικές απόψεις (το 63% των σπουδαστών του δείγματος δηλώνουν από πολύ έως πάρα πολύ εξοικειωμένοι, βλ διάγραμμα 9). Για το λόγο αυτό επιθυμούν και προτείνουν σε ποσοστό 76,7% περισσότερη χρήση των ΤΠΕ που θα μειώσει τα προβλήματα της επικοινωνίας κατά τη διάρκεια των σπουδών τους, όπως έχει ήδη επισημανθεί από τους Κρυώνα κ συν. (2007) (βλ. πίνακα 6). Ειδικότερα, δεδομένου ότι η χρήση τηλεδιασκέψεων είναι περιορισμένη έως μηδαμινή κατά τη διάρκεια των σπουδών τους στο ΕΑΠ, με αποτέλεσμα να μη συμμετέχουν σχεδόν ποτέ σε τηλεδιασκέψεις, επιθυμούν και προτείνουν διεύρυνση της χρήσης των ΤΠΕ μέσα από τη διεξαγωγή τηλεδιασκέψεων και την ευρύτερη χρήση του διαδικτύου για εκπαιδευτικού/μαθησιακούς σκοπούς. Με τον τρόπο αυτό, πιστεύουν ότι μπορεί να ενισχυθεί η διαπροσωπική επικοινωνία μεταξύ τους, και να διευκολυνθεί η πιο εύελκτη και ταχύτερη παροχή διοικητικών υπηρεσιών από το ΕΑΠ.

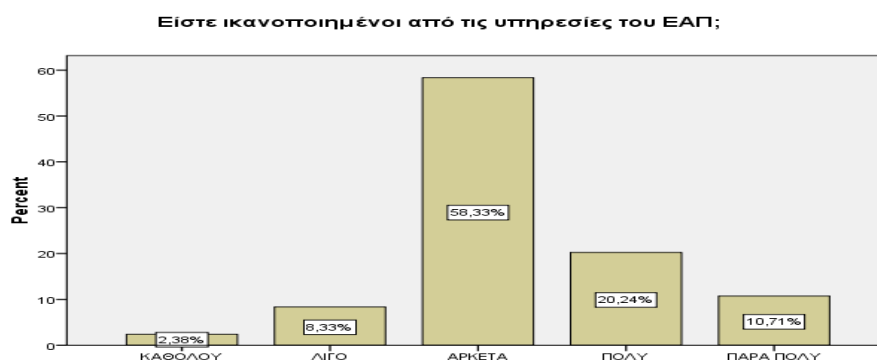
Διάγραμμα 9. Εξοικείωση με τη χρήση Η/Υ

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Επιθυμείτε περισσότερη χρήση των ΤΠΕ στα πλαίσια των σπουδών σας στο ΕΑΠ;		
	Frequency	Percent
Valid NAI	66	76,7
OXI	20	23,3
Total	86	100,0

➤ Υπηρεσίες ΕΑΠ:

Όσον αφορά τις υπηρεσίες του ΕΑΠ και τη συμβολή τους στις εξατομικευμένες σπουδές, προκύπτει ότι ικανοποιούν σε μεγάλο βαθμό τους σπουδαστές. Το 57% του δείγματος δηλώνουν *αρκετά* ικανοποιημένοι και το 30,3% από *πολύ* έως *πάρα πολύ* ικανοποιημένοι (βλ. διάγραμμα 10), κυρίως από τις υπηρεσίες μητρώου των σπουδαστών και από τις υπηρεσίες της βιβλιοθήκης. Αρκετοί όμως προτείνουν εκσυγχρονισμό των υπηρεσιών βιβλιοθήκης του ΕΑΠ με την ευρύτερη χρήση της τεχνολογίας για διευκόλυνση της πρόσβασης σε ηλεκτρονικές πηγές μάθησης και έρευνας, αλλά και για την καλύτερη οργάνωση των διοικητικών υπηρεσιών. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται η ταχύτερη εξυπηρέτησή τους και διευκολύνονται περαιτέρω οι εξατομικευμένες σπουδές τους, κυρίως στο επίπεδο της έγκαιρης και διαρκούς ενημέρωσης σε τρέχοντα θέματα αλλά και της διασύνδεσης των σπουδών τους με την αγορά εργασίας.

Διάγραμμα 10. Βαθμός ικανοποίησης από τις υπηρεσίες του ΕΑΠ

Προτάσεις

Αναγνωρίζοντας τους περιορισμούς που συνεπάγεται το μέγεθος του δείγματος για τη γενίκευση των αποτελεσμάτων της εν λόγω έρευνας, εφόσον μάλιστα πρόκειται για μελέτη περίπτωσης, παραθέτουμε συνοπτικά τις παρακάτω προτάσεις των σπουδαστών για την προώθηση της εξατομικευμένης μάθησης στο ΕΑΠ βάσει των απαντήσεών τους στη σχετική 'ανοικτή' ερώτηση: α. αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών μέσω της διευρυμένης χρήσης των ΤΠΕ και της διεξαγωγής τηλεδιασκέψεων για ποιοτικότερη επικοινωνία και αλληλεπίδραση με τους ΚΣ και τους συμφοιτητές (32%), β. αύξηση του αριθμού ΟΣΣ και χρήση ομαδοσυνεργατικών τεχνικών για την ενίσχυση της διαπροσωπικής επικοινωνίας (30%), γ. περισσότερη ψυχολογική υποστήριξη από το Ίδρυμα μέσα από το διαχωρισμό του προσώπου και ρόλου του Καθηγητή (tutor) από τον Σύμβουλο (counselor) και τη λειτουργία γραφείου ψυχολογικής υποστήριξης των φοιτητών (9%), δ. έμφαση στην εξειδίκευση και διαρκή επιμόρφωση των ΚΣ για την επαρκέστερη μαθησιακή και ψυχολογική υποστήριξη των σπουδαστών (11%) και ε. εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού υλικού μέσα από τη χρήση πιο πολυμορφικού και υποστηρικτικού εκπαιδευτικού υλικού

(18%). Αξίζει να σημειωθεί ότι κοινό παρανομαστή των προτάσεων των φοιτητών-υποκειμένων της έρευνας συνολικά αποτελεί η επιθυμία ή αλλιώς το αίτημά τους για περισσότερη επικοινωνία, αλληλεπίδραση και υποστήριξη στις εξ αποστάσεως εξατομικευμένες σπουδές τους. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται και από την άρνησή του 74,4% των σπουδαστών να προτείνουν υψηλότερο βαθμό εξατομίκευσης σε αντίστοιχη 'κλειστή' ερώτηση, θεωρώντας ότι είναι ήδη πολύ 'υψηλή' η εξατομίκευση των σπουδών τους.

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σε ανοικτά πανεπιστήμια του εξωτερικού (Βρετανία, Γερμανία, Γαλλία, Αυστραλία) για να ενισχυθεί η πρόσωπο με πρόσωπο αλληλεπίδραση ΚΣ και σπουδαστών που κρίνεται απαραίτητη, σαν συμπλήρωμα της εξ αποστάσεως εξατομικευμένης μελέτης, ήδη εφαρμόζονται σύγχρονα μέσα έμμεσης επικοινωνίας σε ευρεία κλίμακα όπως οι τηλεδιασκέψεις, που αποτελούν ανταποδοτική μορφή έμμεσης αμφίδρομης επικοινωνίας (διά του ηλεκτρονικού υπολογιστή-διαμεσολαβούσα επικοινωνία/Computer-Mediated Communication) (Holmberg, 2002: 151-160). Επιπλέον, σε άλλες περιπτώσεις, η εξατομίκευση των σπουδών συμπληρώνεται με μεσολάβηση, συμβουλές, προτάσεις και προσφορές βοήθειας από το ίδρυμα, ως οργανισμού υποστήριξης, όπως για παράδειγμα σε πανεπιστήμιο της Αυστραλίας (Κέντρο εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου της Νέας Αγγλίας), όπου στους φοιτητές παρέχεται υποστήριξη σε καθημερινή βάση από τέσσερα γραφεία, από μεμονωμένα μέλη του διδακτικού προσωπικού, από αντιπροσώπους των αποφοίτων και τοπικούς συμβούλους (Keegan, 2001).

Συμπεράσματα

Υπάρχουν κενά στην κοινωνική διάσταση της εξ αποστάσεως εκπαιδευτικής διαδικασίας, όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας αλλά και όπως έχει ήδη επισημάνει ο Ανδρεάτος (2007), λόγω της απόστασης και του υψηλού βαθμού εξατομίκευσης των σπουδών στο ΕΑΠ. Ωστόσο η εξατομίκευση μπορεί με κάποιο τρόπο να 'οριοθετηθεί,' καθώς δεν αποκλείει εξ ορισμού την κοινωνική διάσταση της μάθησης. Η εξατομικευμένη μάθηση στην πράξη μπορεί και πρέπει να συμπληρώνεται από την ομαδοσυνεργατική μάθηση στην ΑεξΑΕ, όπου η υπευθυνότητα, η αυτοαντίληψη, ο αυτοκαθορισμός, η ανεξαρτησία και η ελευθερία των επιλογών των σπουδαστών θα συνυπάρχουν με τη διαπροσωπική επικοινωνία, την αλληλεπίδραση, το διάλογο και τη συνεργασία με τους συμφοιτητές και τους ΚΣ.

Η εξ αποστάσεως εξατομικευμένη μάθηση είναι μια αξιόλογη μέθοδος ιδιαίτερα για τον ενήλικο σπουδαστή αλλά δεν είναι άμοιρη προβλημάτων. Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων και μειονεκτημάτων από την εφαρμογή της στην πράξη πρέπει να εστιάσουμε στις ατομικές ανάγκες και προσδοκίες κάθε ενηλίκου σπουδαστή του ΕΑΠ που είναι διαφορετικές. Κάθε πρόγραμμα εξ αποστάσεως σπουδών πρέπει να χαρακτηρίζεται από πολυμορφία ανάλογα με το φύλο, τις κοινωνικοοικονομικές ομάδες, τις ικανότητες ή τις ειδικές ανάγκες, τις προηγούμενες εμπειρίες και τον τρόπο μάθησης. Στο ίδιο συμπέρασμα έχει ήδη καταλήξει ο Βεργίδης (1999) ο οποίος συστήνει στην εκπαίδευση ενηλίκων τη διερεύνηση των ατομικών και συλλογικών εκπαιδευτικών αναγκών του πληθυσμού-στόχου. Σύμφωνα με τον Rogers (1999), όλοι οι ενήλικοι σπουδαστές έχουν την ικανότητα να υπερπηδήσουν εμπόδια. Αρκεί να παρέχεται η κατάλληλη εξατομικευμένη υποστήριξη από το εκπαιδευτικό ίδρυμα μέσα από τη βελτιστοποίηση των λειτουργιών του στο σύνολό τους, προκειμένου αφενός να αντιμετωπιστεί το βασικό μειονέκτημα της απομόνωσης εξαιτίας του υψηλού βαθμού εξατομίκευσης των σπουδών και αφετέρου να ενισχυθούν τα πλεονεκτήματα της εξατομικευμένης

μάθησης, η αυτοαντίληψη, η αυτοεκτίμηση και ο αυτοπροσδιορισμός των ενηλίκων σπουδαστών.

Εν κατακλείδι, η εξατομίκευση των εξ αποστάσεως σπουδών στο επίπεδο εντοπισμού, καταγραφής και κάλυψης των πραγματικών ατομικών εκπαιδευτικών και ψυχολογικών αναγκών των ενηλίκων σπουδαστών, αλλά και η χρήση ομαδοσυνεργατικών τεχνικών με την ταυτόχρονη αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών, μπορούν να αναβαθμίσουν την παρεχόμενη εξατομικευμένη μάθηση στο ΕΑΠ.

Βιβλιογραφία

- Ανδρεάτος, Α. (2007). Η συνεργατική μάθηση στα πλαίσια της ΑεξΑΕ. Στο Λιοναράκης, Α. (Επιμ.), *Μορφές Δημοκρατίας στην Εκπαίδευση: Ανοικτή Πρόσβαση και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*. Πρακτικά 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου για την ΑεξΑΕ, Τόμος Α'. Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.
- Βεργίδης, Δ. (1999). Σχεδιασμός και Δόμηση Προγραμμάτων Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Στο Βεργίδης, Δ. & Καραλής, Θ. *Εκπαίδευση Ενηλίκων. Σχεδιασμός Οργάνωση και Αξιολόγηση Προγραμμάτων*. Τόμος Γ'. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Bell, J. (1997). *Μεθοδολογικός Σχεδιασμός Παιδαγωγικής και Κοινωνικής Έρευνας*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Bird, M., Hammersley, M., Gomm, R., Woods, P. (1999). *Εκπαιδευτική Έρευνα στην Πράξη, Εγχειρίδιο Μελέτης*. Μτφρ. Ε. Φράγκου, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Cohen, L. & Manion, L. (1997). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Αθήνα: Εκδόσεις Έκφραση.
- Δαφέρμος, Β. (2005). *Κοινωνική Στατιστική με το SPSS*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Ζεμπύλας, Μ., Θεοδώρου, Μ. & Παυλάκης, Α. (2007). Ο ρόλος των Συναισθημάτων στην Εμπειρία της Ηλεκτρονικής-Εξ Αποστάσεως Μεθοδολογίας: Προκλήσεις και Ευκαιρίες. *Μορφές Δημοκρατίας στην Εκπαίδευση: Ανοικτή Πρόσβαση και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*. Πρακτικά 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου για την ΑεξΑΕ. Τόμος Α'. Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.
- Faulkner, D., Swann, J., Baker, S., Bird, M., Carty, J. (1999). *Εξέλιξη του Παιδιού στο Κοινωνικό Περιβάλλον, Εγχειρίδιο Μεθοδολογίας*. Μτφρ. Α. Ραυτοπούλου, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Holmberg, B. (2002). *Εκπαίδευση εξ Αποστάσεως. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Εκδόσεις Έλλην
- Jarvis, P. (2004). *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Κατάρτιση. Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Κόκκος, Α. (1998). Αρχές Μάθησης Ενηλίκων. Στο Κόκκος, Α. & Λιοναράκης, Α., *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Σχέσεις διδασκόντων- διδασκομένων*. Τόμος Β'. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κόκκος, Α. (1999). *Εκπαίδευση Ενηλίκων: Το Πεδίο. Οι Αρχές Μάθησης. Οι Συντελεστές*. Τόμος Α', Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κόκκος, Α. & Λιοναράκης, Α. (1998). *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Σχέσεις διδασκόντων- διδασκομένων*. Τόμος Β', Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κρυώνα, Ζ., Ευαγγελάτος, Α. & Κωνσταντοπούλου, Μ. (2007). Νέες Επικοινωνιακές Δεξιότητες του Εκπαιδευτή ως Παράμετρος Ποιότητας της Αποτελεσματικής Μάθησης. Στο Λιοναράκης, Α. (Επιμ.), *Μορφές Δημοκρατίας στην Εκπαίδευση: Ανοικτή Πρόσβαση και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*. Πρακτικά 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου για την ΑεξΑΕ. Τόμος Α'. Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.
- Keegan, D. (2001). *Οι Βασικές Αρχές της Ανοικτής και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Knowles, M. S. (1978). *The Adult Learner: A Neglected Species*. 2nd Edition. Houston, Texas. Gulf Publishing Company.
- Λιοναράκης, Α.. (1998). Η πρώτη επαφή διδάσκοντος-διδασκομένων. Στο Κόκκος, Α. & Λιοναράκης, Α., *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Σχέσεις διδασκόντων-διδασκομένων*. Τόμος Β'. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Λιοναράκης, Α. (επιμ.), (2001). *Απόψεις και Προβληματισμοί για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*. Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.
- Lionarakis, A., Panagiotakopoulos, C. & Xenos, M. (2005). Open and Distance Learning: tools of information and communication technologies for effective learning. Στο: Βασάλα Π., Γκιάσος Ι., Κουτσούμπα Μ., Λιοναράκης Α., Ξένος Μ., Παναγιωτακόπουλος Χ., *ΑεξΑΕ: Παιδαγωγικές και Τεχνολογικές Εφαρμογές*. Τόμος Δ'. Πάτρα: ΕΑΠ.

- Ματραλής, Χ. (1998, 99). Το έντυπο υλικό στην εκπαίδευση από απόσταση. Στο: Κόκκος Α., Λιοναράκης Α., Ματραλής Χ., Παναγιωτακόπουλος Χ., (επιμ.), *ΑεξΑΕ: Το εκπαιδευτικό υλικό και οι νέες τεχνολογίες*, Τόμος Γ'. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Μαυρογιώργος, Γ. (2001). Από το συμβατικό σύστημα εκπαίδευσης στην ανοικτή και εξ αποστάσεως Εκπαίδευση του ΕΑΠ: μια δύσκολη μετάβαση. Πρακτικά Εισηγήσεων: *1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ανοικτή και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*. Τόμος Α', (σελ. 9-18). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Μηλιωρίτσας, Ε. & Γεωργιάδη, Ε. (2007). Διερεύνηση των απόψεων των φοιτητών των θεματικών ΕΚΠ65 και ΕΚΕ50 για την τηλεδιάσκεψη. Στο Λιοναράκης, Α. (Επιμ.), *Μορφές Δημοκρατίας στην Εκπαίδευση: Ανοικτή Πρόσβαση και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*. Πρακτικά 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου για την ΑεξΑΕ. Τόμος Β'. Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.
- Moore, M.G. (1973). Toward a Theory of Independent Learning and Teaching. *Journal of Higher Education*, 44. Ανακτήθηκε στις 24-11-2008 από: <http://www.ajde.com/Documents/theory.pdf>.
- Moore, M.G. (1980). Independent Study. In R.Boyd and J.Apps (eds), *Redefining the Discipline of Adults Education*. San Francisco: Jossey-Bass, pp. 16-31. Ανακτήθηκε στις 24-11-2008 από: http://www.ajde.com/Documents/independent_study.pdf.
- Moore, M.G. (1986). Learners and Learning at A Distance. Keynote Address to Summer Conference: *Improving Teaching at A Distance*. University of Wisconsin – Madison. Ανακτήθηκε στις 24-11-2008 από: http://www.ed.psu.edu/acsde/pdf/learners_learning.pdf.
- Ρεζ, Γ. (2006). Από το συμβατικό σύστημα εκπαίδευσης στην ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση: μια μετάβαση με προσδοκίες αλλά και δυσκολίες. *Virtual School, The sciences of Education Online*, Τόμος 3. Ανακτήθηκε στις 12-10-2008 από: <http://www.auth.gr/virtualschool/3.3/Praxis/ResDistanceLearning.html>.
- Race, Ph. (1999). *Το εγχειρίδιο της Ανοικτής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Rogers, A. (1999). *Η Εκπαίδευση Ενηλίκων*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Rogoza, C. (2005). *Epistemic Metacognition-A Necessary Competency for the Online Learner*. Ανακτήθηκε στις 05-05-2009 από: <http://www.learndev.org/dl/ibstpi-AECT2005-Rogoza.pdf>.
- Rowntree, D. (1998). *Exploring Open and Distance Learning*. London: Kogan Page.
- Simpson, O. (2002). *Supporting students in online, open and distance learning*, (2nd Ed). UK: Routledge Falmer.
- Φίλιας, Β. (επιμ.) (2001). *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω.